

KAMIL PAWŁOWSKI
Uniwersytet Wrocławski
ORCID [0000-0002-8215-4251](https://orcid.org/0000-0002-8215-4251)

I ONA BOWIEM WSPIERAŁA WIELU... EWANGELICKA DIAKONIA ŻEŃSKA NA ŚLĄSKU NA PRZYKŁADZIE EWANGELICKIEGO ZAKŁADU DIAKONIJNEGO W ZĄBKOWICACH ŚLĄSKICH W LATACH 1860–1914¹

FOR SHE ALSO SUPPORTED MANY... EVANGELICAL FEMALE DIACONAL INSTITUTION IN SILESIA ON THE EXAMPLE OF THE EVANGELICAL DIACONAL INSTITUTION IN ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE IN 1860–1914

ABSTRACT: The article presents the activities of evangelical female deacons in Silesia in the time period before World War I. On the example of Evangelical Diaconal Institution in Ząbkowice Śląskie the development of establishments of this kind was pictured. The female deacons in Ząbkowice Śląskie cared for the sick, educated the children and managed orphanages and creches.

KEYWORDS: Silesia, Ząbkowice Śląskie, evangelical diaconal institution, Innere Mission

Do powstania żeńskiej diakonii doszło dzięki pastorowi Theodorowi Fliednerowi (1800–1864)², a była ona odpowiedzią na problem biedy i bezrobocia wśród

---

¹ Baza źródłowa do powstania niniejszego artykułu została zgromadzona w ramach grantu badawczego pt. *Ewangelicki Zakład Diakonijny w Ząbkowicach Śląskich w latach 1860–1946 na tle śląskich instytucji charytatywnych*, w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Diamantowy Grant” (nr rej. DI2016 016546, nr umowy 0165/DIA/2017/46).

² Temat żeńskiej diakonii na Śląsku nie doczekał się kompleksowego opracowania. Kwestia ta poruszana była jedynie fragmentarycznie, najczęściej w odniesieniu do poszczególnych domów, w ujęciu wyznaniowym. Można tu wskazać m.in. prace: Walter Schüßler, *Die ehemals schlesischen Diakonissenmutterhäuser*, [w:] *Das Evangelische Schlesien*, Bd. IV, red. Gerhard Hultsch, Ulm 1957, s. 46–47; Christian-Erdmann Schott, *Die Anfänge der Diakonie im Schlesien des 19. Jahrhunderts*, [w:] *Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte*, Folge 5: *Die Anfänge der Diakonie*

kobiet. Niezamężne kobiety, pozostające w trudnej sytuacji materialnej, otrzymały szansę godnego życia w służbie bliźniemu³. W 1836 r. pastor Fliedner wraz z żoną Friederike (1800–1842) założył w Kaiserswerth koło Düsseldorfu (dziś dzielnica tego miasta) pierwszy Dom Macierzysty sióstr diakonis. W 1898 r. działało już 49 domów, wchodzących w skład Generalnej Konferencji Kaiserswerth (Kaiserwerther Generalkonferenz), 12 osobnych domów oraz trzy kształcące nowe siostry. Pełniąc posługę wśród chorych i potrzebujących, miały one naśladować ewangeliczny wzór, którego wyraz czerpał Fliedner z *Listu do Rzymian*: „Polecam wam Febę, naszą siostrę, diakonisę Kościoła w Kenchrach. Przyjmijcie ją w Panu tak, jak się świętych winno przyjmować. Wesprzyjcie ją w każdej sprawie, w której pomocy waszej będzie potrzebowała. I ona bowiem wspierała wielu, a także i mnie samego⁴, chcąc dokonać odrodzenia diakonii apostołskiej⁵. W 1848 r., w czasie Dni Kościoła w Wittenberdze, pastor Fliedner i Johann H. Wichern powołali do życia Misję Wewnętrzną (*Innere Mission*), dzieło skierowane na pomoc bliźniemu i głoszenie słów Ewangelii. Ze względu na to, że Misja nie była inicjatywą Kościoła, spotykała się z krytyką, ale nie przeszkodziło to w jej rozwoju.

Podczas wizyt na Śląsku Johann Wichern przekonał się, że idea Misji Wewnętrznej znajdzie w tej pruskiej prowincji podatny grunt. Już w 1850 r. z Domu Macierzystego w Keiserwerth przyjechała do Wrocławia siostra diakonisa, która dała początek ewangelickiego dzieła diakonijnego na tym terenie. Tak też rozpoczął swoje funkcjonowanie pierwszy Ewangelicki Dom Macierzysty „Bethanien” we Wrocławiu. Wypada wspomnieć, że już dwa lata wcześniej wysłał Fliedner siostry do Starej Wsi (dziś część Pszczyny), które pomagały głodującej ludności, ale ich obecność nie miała trwałego charakteru. Dekadę później powstały w regionie

---

im östlichen Europa, Münster 2002, s. 68–75; *idem*, *Auf dem Weg zu einer neuen Kirche. Die Innere Mission in Schlesien von den Anfängen bis 1900*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte“, 88/89 (2009/2010), s. 129–141; Konrad Müller, *Vom Wirken der Inneren Mission in Schlesien*, [w:] *Das Evangelische Schlesien*, s. 7–45; Małgorzata Bruder, *Zaczęło się od Johanna Hessa... Krótki rys historii wrocławskiej diakonii do 1945 r.*, [w:] *Mieszczanieństwo wrocławskie*, red. Halina Okólska, Wrocław 2003, s. 98–104; Aleksandra Błahut-Kowalczyk, *Ewangelickie diakonise w służbie chorym na Śląsku*, [w:] *Zgromadzenia zakonne w medycynie i farmacji na Śląsku i Zagłębiu*, red. Bożena Urbanek, Warszawa 2013, s. 159–173.

³ Gerhard K. Schäfer, Volker Herrmann, *Geschichtliche Entwicklungen der Diakonie*, [w:] *Diakonisches Kompendium*, red. Günther Ruddat, Gerhard K. Schäfer, Göttingen 2005, s. 57–58.

⁴ Por. Pismo Święte, List do Rzymian 16,1–2.

⁵ *Die Macht der Nächstenliebe. Einhundertfünfzig Jahre Innere Mission und Diakonie 1848–1998*, Hrsg. Ursula Röper, Carola Jüllig, Stuttgart 1998, s. 140.

kolejne domy, a patronował im zawiązany w 1863 r. w Legnicy Śląski Prowincjonalny Związek Misji Wewnętrznej (Schlesischer Provinzialverein für Innere Mission). Podczas spotkania założycielskiego omawiano szeroko kwestie społeczne, w tym problemy wywołane przez postępującą industrializację. Podstawowym zadaniem siostr pozostała opieka nad chorymi i starszymi, zakres działania diakonis szybko rozszerzono jednak również na pracę z dziećmi pozbawionymi należytej opieki.

W 1860 r. Adelberdt hr. Recke Volmerstein doprowadził do powstania domu siostr diakonis w Krośnicach. Podlegały mu kolejne placówki w Szklarskiej Porębie, Polanicy-Zdroju i Długopolu-Zdroju, a w okresie międzywojennym również dom opieki dla kalek w Namysłowie. W 1866 r. powstał Dom Macierzysty w Ząbkowicach Śląskich, które w wyniku pożaru z 1858 r. zostały niemal doszczętnie zniszczone. Siostry prowadziły tam m.in. szpital, ochronkę, szkołę gospodarstwa domowego dla dziewcząt, dom opieki dla kalek i osób starszych. Oprócz instytucji uruchomionych w samym mieście, ząbkowickie diakonisy prowadziły również kilka ośrodków zamiejscowych⁶. Prawie równocześnie rozpoczął działalność dom przy dzisiejszej ul. Glinianej we Wrocławiu. Inicjatorką jego powstania była Walły hr. Poninska. Chcąc pomóc dzieciom ze środowiska robotniczego, założyła ona w 1869 r. w chrześcijańską szkołę, początkowo w wynajętym budynku. W 1873 r. poświęcono nowy obiekt, a w 1899 r. wzniesiono przy dzisiejszej ul. Dyrekcyjnej szpital „Bethesda”. Siostry z wrocławskich Glinianek specjalizowały się w pracy z dziećmi, kobietami ciężarnymi i młodymi matkami.

W 1866 r. powstał również Dom Macierzysty w Niesky na terenie Górnych Łużyc. Siostry diakonisy działały tam w ramach parafii braci herrnhuckich, którzy osiedlili się na Łużycach w XVII w. Wzniesiono tam niewielki dom, który otrzymał nazwę „Emmaus”. W 1878 r. Jenny von Tieschowitz założyła w Kluczborku Ewangelicki Związek Bethanien Diecezji Kluczborskiej na Górnym Śląsku. (Evangelischer Bethanien-Verein der Diözese Kreuzburg O.-S.), a jego przewodniczący Heinrich Kölling zakupił w 1880 r. w dom, w którym urządzono szpital. W 1883 r. otwarto kluczborski Dom Macierzysty, a siostry diakonisy podjęły pracę w szpitalu. W 1887 r. szpital powiększono, w związku z czym dysponował on 40 łóżkami. Swoją ofiarnością dla kluczborskich diakonis odznaczyła się Marie von Kramsta (spadkobierczyni przemysłowca Eduarda Kramsty), postać wyjątkowo aktywna na

---

⁶ *Aus der Arbeit der Inneren Mission in Schlesien. Bilder aus Anstaltsarbeit*, Breslau 1929, s. 14–15.

polu działalności charytatywnej. W latach 1906–1910 dzięki jej wsparciu wzniesiono w tym mieście dom i schronisko dla kobiet potrzebujących pomocy⁷.

Kolejny Dom Macierzysty powstał na Górnym Śląsku w 1890 r. w Miechowicach, dzisiejszej dzielnicy Bytomia. Jego założycielką była Eva von Tiele-Winkler, znana powszechnie jako Matka Eva. Założycielka pochodziła z zamożnej, arystokratycznej rodziny. Po przedwczesnej śmierci matki postanowiła poświęcić życie potrzebującym. Zdobyła wykształcenie pielęgniarskie i rozpoczęła służbę diakonisy w Bielefeld. Matka Eva pracowała później w założonym przez siebie domu w Miechowicach. Sprawowano w nim opiekę nad chorymi, ułomnymi i kalekami, ale miechowickie diakonisy zdobyły uznanie głównie dzięki pracy z dziećmi i opiece nad noworodkami. W 1899 r. siostry osiedliły się w Zgorzelcu, a w październiku 1901 r. w Zielonej Górze. Początkowo diakonisy mieszkały tam w skromnych warunkach i dopiero w 1905 r. nastąpiło poświęcenie nowego obiektu. Diakonisy zielonogórskie posługiwały chorym, w tym w szpitalu wzniesionym w latach 1907–1908. W 1901 r. liczba siostr pracujących we wszystkich śląskich domach wynosiła 1586, zaś w 1917 r. – 2516⁸.

Przykładem Domu Macierzystego, który szczególnie mocno wpisał się w kulturowy i społeczny krajobraz miasta, jest placówka powstała w Ząbkowicach Śląskich, gdzie siostry pracowały w Ewangelickim Zakładzie Diakonijnym (Evang. Diakonissenanstalt zu Frankenstein Schl.). Bezpośrednim czynnikiem, który zadecydował o pojawieniu się i rozwoju w Ząbkowicach Śląskich idei Misji Wewnętrznych, był – jak już wspomniano – pożar miasta z 24 IV 1858 r., którego skutki okazały się tragiczne dla wielu jego mieszkańców. Kilkaset osób pozbawionych zostało dachu nad głową, a sytuacja materialna ząbkowiczanki znacznie się pogorszyła. Z myślą o pogorzalcach uruchomiono kuchnię wydającą posiłki. Zorganizowano również magazyn odzieży i artykułów spożywczych. Przed społecznością Ząbkowic Śląskich, wspieraną finansowo i rzeczowo z różnych zakątków Śląska, kraju i świata, stanęła konieczność odbudowy miasta i powolnego powrotu do normalnego życia, co, biorąc pod uwagę kronikarskie relacje i wspomnienia świadków tamtych dni, nie było szczególnie łatwe⁹.

⁷ *Ibidem*, s. 16–17.

⁸ *Ibidem*, s. 19.

⁹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim, Akta miasta Ząbkowic Śląskich, sygn. 1: *Frankensteiner Geschichten aus älterer und neuer Zeit gesammelt von Hermann Pieh*, s. 107–112.

Ewangelicka Fundacja Tabeenstift

Ważną rolę w odbudowie zaplecza opiekuńczego w Ząbkowicach Śląskich odegrał Ewangelicki Zakład Diakonijny¹⁰. Niespełna 14 dni po wspomnianym pożarze, do ówczesnego pastora ząbkowickiej gminy ewangelickiej Hermanna Graevego (1818–1897)¹¹ zgłosił się anonimowy mężczyzna, który przekazał duchownemu 54 talary, 19 srebrnych groszy i 6 fenigów, z przeznaczeniem na pomoc poszkodowanym. Graeve otrzymał wkrótce kolejną ofiarę z Görlitz, w wysokości 100 talarów. Zebrane środki postanowił przeznaczyć na pomoc dla osieroconych i poszkodowanych przez pożar dzieci. Wkrótce idea ta zyskała aprobatę Wyższej Rady Ewangelickiej (Evangelischer Oberkirchenrat), która przekazała na ten cel dalszych 100 talarów. Kochany „nieznajomy” (*liebe Unbekannte*) – jak określano

¹⁰ Pierwszą próbę przedstawienia zarysu historii Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich w powojennej literaturze polskiej, podjął Marcin Dziedzic: *Budynki dawnych religijnych instytucji charytatywnych. Zespół dawnego Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego*, [w:] *Ząbkowice opowieści, cz. 2: Zabytki Ząbkowic Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, s. 290–301.

¹¹ Hermann T.E. Graeve ur. 18 XI 1815 r. w Cieszkowie, jako syn tamtejszego pastora Gottloba Samuela Graevego i córki burmistrza Wołowa, Karoline Coppius. Jego ojciec, pierwotnie zatrudniony jako pracownik poczty, po otrzymaniu odpowiedniego wykształcenia został duchownym ewangelickim. Cieszków był jego pierwszą parafią. W 1821 r. przeniósł się wraz z rodziną do Białego Kościoła koło Strzelina. W tym czasie zmarła mu żona, matka młodego Hermanna. Jego ojciec ożenił się po raz drugi z córką burmistrza Cieszkowa Auguste Sperling. W wieku 10 lat Hermann rozpoczął naukę w prywatnej szkole w Strzelinie. Cztery lata później przystąpił do konfirmacji w Białym Kościele, po czym zaczął naukę w gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu. Po zdaniu matury młody Graeve studiował rok teologię na Uniwersytecie Wrocławskim, po czym odbył służbę wojskową. Studia kontynuował w Berlinie, a po ich zakończeniu pracował jako prywatny nauczyciel. Lekcji udzielał w domu fabrykantów Hauptów w Jugowie. Tu poznał przyszłą żonę – Clarę Haupt. W dniu 7 I 1844 r. Graeve przystąpił do egzaminu dla kandydatów na kaznodzieję, zaś 30 III 1846 r. zdał egzamin ministerialny. W tym czasie ciężko zachorował na oczy jego ojciec, w związku z czym Hermann musiał pomagać mu w obowiązkach duszpasterskich. W 1849 r. został proboszczem w Ząbkowicach Śląskich, gdzie 3 V 1849 r. nastąpiła jego instalacja. Graeve został duszpasterzem stosunkowo młodej gminy ewangelickiej, dysponującej od 1815 r. kościołem podominikańskim i dawnymi zabudowaniami klasztorными. W 1858 r. rozpoczął w mieście krzewić ideę diakonii, pozostając aż do swojej śmierci żywo zaangażowany w rozwój powołanego przez siebie Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego, który z biegiem lat swoją działalnością zaczął sięgać daleko poza granice Ząbkowic Śląskich i powiatu ząbkowickiego. Dnia 24 IX 1871 r. pastor Graeve został superintendentem diecezji ząbkowicko-ziębieckiej. Por. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wr.), Śląskich Konsystorz Ewangelicki (dalej: ŚKE), sygn. V/1273: Acta betr. den Kandidaten der evangelischen Theologie Herrmann Theodor Ehrenhold Graeve; Ernst Petran, *Erinnerungsblätter aus den ersten Jahrzehnten der Geschichte des Diakonissenmutterhauses zu Frankenstein: zur Feier des 50 jährigen Jubiläums den 7. Mai 1916*, [b.m.] 1916, s. 9–38; Hermann Graeve, *Kurze Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Frankenstein zur 100jährigen Jubelfeier der Gemeinde am 6. November 1892*, Frankenstein 1892, 11–14; „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Liegnitz“, nr 18 z 2 V 1846, s. 139.

później pierwszego ofiarodawcę zakładu – przekazał jeszcze jedną wpłatę – w wysokości 72 złotych fryderyków (*Friedrich d'or* = 5 talarów). Zebrane środki pozwoliły pastorowi na zakup w 1859 r. domu położonego przy ząbkowickim zamku, który nie padł rok wcześniej ofiarą płomieni¹². Graeve tak opisywał nabyty obiekt: „Dom, dawna kwestura (*Rentamt*), później budynek sądu powiatowego, jest w całości murowany, posiada 10 pokoi, dwa wejścia, przed nim zaś plac i ogród o powierzchni jednej morgi”¹³.

Nowo powstała placówka była prowadzona przez Ewangelicką Fundację *Tabeenstift* w Ząbkowicach Śląskich (*Evangelisches Tabeen-Stift zu Frankenstein*). Nazwa zawierała w sobie imię wskrzeszonej przez św. Piotra Tabity, która: „Czyniła dużo dobrego i dawała hojne jałmużny”¹⁴. Statut fundacji uchwalony został 31 V 1859 r., a 31 I 1860 r. został on zatwierdzony przez nadprezydenta prowincji śląskiej Johanna Eduarda von Schleinitza¹⁵. Zapisano w nim, że Fundacja Tabity ma służyć młodzieży żeńskiej, a do głównych celów zaliczono wychowanie, kształcenie i opiekę w duchu Kościoła ewangelickiego. Pod zarządem fundacji znajdować się miał sierociniec dla młodzieży żeńskiej, szkoła gospodarstwa domowego oraz przytułek. Do szkoły gospodarstwa domowego uczęszczać mogły wszystkie dziewczęta z Ząbkowic Śląskich, natomiast przytułek miał być przeznaczony dla osieroconych niemowląt oraz kobiet pozostających w trudnej sytuacji życiowej. W szczególnych przypadkach mogli zostać do niego przyjęci także mężczyźni. Prowadzenie tych instytucji powierzono kierownikowi domu i jego żonie. Oficjalne otwarcie przytułku i sierocińca nastąpiło 7 V 1860 r., dwa dni później zainaugurowano działalność szkoły gospodarstwa domowego¹⁶. Zwierzchność nad fundacją spoczywała w rękach Konferencji Misji Wewnętrznej dla powiatów dzierzoniowskiego, niemczańskiego i ząbkowickiego (*Konferenz für Innere Mission in den Kreisen Reichenbach, Nimptsch und Frankenstein*). Wyznaczała ona na sześcioletnią kadencję siedmioosobowy Zarząd Fundacji. W skład pierwszego zarządu weszli: hrabia Rödern, kaznodzieja Raillard, radca sądu powiatowego Heege, kupiec Wollf, pastorzy Suckow, Fichtner i Graeve.

¹² „Siloah. Blätter für Kinder, Armen und Krankenpflege aus den Evangelischen Diakonissenmutterhause zu Frankenstein in Schlesien” (dalej: „Siloah“), nr 1 z IV 1889, s. 2–3.

¹³ Petran, *Erinnerungsblätter*, s. 55.

¹⁴ Por. Pismo Święte, Dzieje Apostolskie 9,36.

¹⁵ *Statuten des Tabeen-Stifts zu Frankenstein*, Frankenstein [1860], s. 1–4.

¹⁶ *Die evangelische Diakonissenanstalt zu Frankenstein in Schlesien. Eine Geschichte in Bildern*, [b.m.] 1912, s. 17.

Sprowadzenie ewangelickich siostr diakonis

W zainicjowanych przez pastora Graevego placówkach swoją służbę pełniły ewangelickie siostry diakonisy. Do prowadzenia przedszkola została wyznaczona siostra Helene von Staa przybyła z Kaiserwerth. Z czasem pojawiła się potrzeba sprowadzenia większej liczby diakonis, a w związku z tym zaistniała konieczność wyznaczenia dla nich domu. W dniu 15 IV 1866 r. wynajęto dom położony w dawnym Ogrodzie Fischera. Kilka dni później przeniesiono tam ochronkę dla dzieci. Na pierwszą kierowniczkę sierocińca i przytułku została wyznaczona pani Frankenberg z Drezna (19 IV 1866 r.). Uroczyste poświęcenie budynku nastąpiło 7 V 1866 r. i od tego czasu instytucja zaczęła nosić nazwę Ewangelicki Zakład Diakonijny Opiekuńczy dla Dzieci i Ubogich (Evangelische Diakonissenanstalt für Kinder- und Armenpflege). Kilka dni wcześniej, 3 maja zostały przyjęte na okres próbny trzy pierwsze siostry: Auguste Krug, Anna Härthe i Klara Becker¹⁷. Szybko okazało się, że diakonisy są potrzebne do pracy w lazarecie, który ulokowano w Ząbkowicach Śląskich w czasie wojny prusko-austriackiej w 1866 r. Wypada nadmienić, że pierwszą przełożoną Domu Macierzystego w Ząbkowicach Śląskich została przedstawicielka arystokratycznego rodu Hedwig hr. von Stosch¹⁸.

Siostry diakonisy miały pełnić służbę w Ząbkowicach Śląskich, ale też w stacjach diakonijnych, mieszczących się zwykle w miejscowościach, w których istniały parafie ewangelickie. Zasady funkcjonowania tych placówek zostały sformułowane w *Powszechnych zasadach Ewangelickiego Domu Macierzystego w Ząbkowicach Śląskich, dotyczących pracy diakonis w stacjach opiekuńczych*¹⁹. Pierwszą stacją zamiejscową

¹⁷ „Siloah”, nr 1 z IV 1889, s. 3; *Die evangelische Diakonissenanstalt*, s. 17.

¹⁸ Hedwig hr. von Stosch ur. 19 III 1843 r. w Borowinie (powiat żagański) jako córka Felixa hr. von Stosch i Louise z domu Grolman. W rodzinnym domu otrzymała pierwsze wykształcenie. Duży nacisk kładziono w nim na lekturę Pisma Świętego. W 1849 r. Hedwig von Stosch przystąpiła do konfirmacji. Wkrótce nawiązała kontakt z ojcem żeńskiej diakonii pastorem Fliednerem. W 1866 r. wspomagała diakonisy we wrocławskim Domu Macierzystym. Swoją posługę świadczyła wówczas przede wszystkim w lazaretach wojskowych. Również w 1866 r. została przyjęta na rok próbny do wrocławskiego domu, skąd w kwietniu 1869 r. skierowano ją do Domu Macierzystego w Ząbkowicach Śląskich. Swoją pracą i zaangażowaniem doprowadziła do rozwoju tamtejszego Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego. Urząd złożyła w 1906 r. Zmarła w 1920 r. i została pochowana na kwaterze diakonis na cmentarzu komunalnym w Ząbkowicach Śląskich. Por. Ulrich Hutter-Wolandt, *Hedwig Gräfin von Stosch – Die erste Oberin Diakonissenmutterhauses Frankenstein/ Schlesien von 1869 bis 1906*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte“, 88–99 (2009–2010), s. 199–208. Por. Petran, *Erinnerungsblätter*, s. 131–152.

¹⁹ *Allgemeine Grundsätze des Frankensteiner Diakonissen-Mutterhauses, betreffend die Arbeit der in der Gemeindepflege stehenden Diakonissen*, [b.m.d.].

otwarto 4 V 1867 r. w Siedlikowie, części współczesnego Walimia²⁰. Na początku lat 70. XIX w. liczba ząbkowickich sióstr wynosiła 29, zaś stacji zamiejscowych – 18. Około 1875 r. liczba diakonis wzrosła do 61, z czego 25 pracowało w placówkach podległych ząbkowickiemu Domowi Macierzystemu, dziewięć w dużych przedszkolach, sześć w stacjach zajmujących się chorymi, pięć w domach czeladzi, cztery w domach opieki i jedna w sierocińcu. Swoją opieką otaczały łącznie blisko 2200 dzieci oraz udzielały lekcji gospodarstwa domowego 1500 uczennicom. Po 20 latach od sprowadzenia diakonis do Ząbkowic Śląskich ich liczba wynosiła już 122, zaś liczba stacji, w których pełniły swoje obowiązki, wzrosła do 64²¹. Z roku na rok siostry poszerzały zakres swojej działalności.

Rozbudowa infrastruktury zakładu

Jeszcze przed sprowadzeniem do Ząbkowic Śląskich sióstr diakonis, za sprawą pastora Graevego, został założony w mieście szpital „Bethanien”. Zlokalizowano go w niewielkim domu przy ul. Krzywej, podarowanym w 1862 r. przez Karla Friedricha Lamma (1777–1865). Otwarcie szpitala nastąpiło 6 XI 1868 r. Rok wcześniej powstał dom „Joppe”²². Jak wspomniano wcześniej, po przybyciu do miasta, siostry zamieszkały w wynajętym budynku w Ogrodzie Fischera. Z czasem pojawiła się jednak potrzeba powiększenia obiektu i jego przebudowy. Pierwsze prace budowlane rozpoczęły się 9 X 1873 r., zaś uroczystość położenia kamienia węgielnego miała miejsce 1 listopada. Pod datą 9 XI 1873 r. ówczesna przełożona Domu Macierzystego napisała: „Nigdy nie przypuszczałam, jak wiele pracy i odpowiedzialności będzie wymagała ode mnie ta budowa, ale teraz, kiedy okna i drzwi, piece i wentylacja są już zamontowane w całym budynku, można codziennie nadzorować i oceniać prace”²³. Dnia 16 VII 1874 r. nastąpiło poświęcenie przebudowanego Domu Macierzystego²⁴. Jak wynika z materiału ikonograficznego, powstał wówczas obiekt na planie litery L, trójkondygnacyjny, przykryty dachem dwuspadowym. W 1878 r. Ewangelicki Zakład Diakonijny zakupił dzierżawiony do tej pory teren Ogrodu Fischera za 13 620 marek. Dnia 16 II 1881 r. nastąpiło poświęcenie budynku „Lydda”, wchodzącego w skład Ewangelickiej Fundacji

²⁰ *Die evangelische Diakonissenanstalt*, s. 17.

²¹ „Siloah”, nr 1 z IV 1889, s. 3.

²² Dziedzic, *Budynki*, s. 290.

²³ Petran, *Erinnerungsblätter*, s. 199.

²⁴ *Die evangelische Diakonissenanstalt*, s. 18.

Tabity. Rok później zakupiono kolejny dom przy ul. Krzywej za cenę 11 500 marek, którego właścicielem był wspierający zakład, miejscowy budowniczy Julius Glatzer. Obiekt przeznaczono na plebanię oraz miejsce wypoczynku dla chorych siostr, nazywając go „Salem”²⁵.

Z czasem pojawiła się konieczność ponownego powiększenia Domu Macierzystego. Podczas posiedzenia zarządu zakładu 9 XII 1883 r. podniesiono temat zakupu sąsiedniej działki w celu wzniesienia nowego skrzydła Domu Macierzystego i kaplicy. Jego budowa zakończyła się w listopadzie 1885 r., a jej koszt wyniósł około 11 tys. marek²⁶. W związku z chęcią poszerzenia zakresu działania siostr na opiekę nad osobami starszymi i chorymi dziećmi, pojawiła się konieczność wzniesienia kolejnego budynku. W zakupionej 7 VI 1890 r. nieruchomości położonej nieopodal Fundacji Tabity (przy dzisiejszej ul. Kłodzkiej) uruchomiono dom opieki „Emmaus”, którego poświęcenie odbyło się 9 X 1890 r.²⁷ Został on później przebudowany, po czym ponownie poświęcony 30 V 1904 r. Z czasem pojawiła się również potrzeba wygospodarowania na potrzeby szpitala „Bethanien” większego budynku. Zarząd zakładu podjął decyzję o budowie nowego szpitala w bezpośredniej bliskości sierocińca Tabeenstift (dziś ul. Armii Krajowej 52). Gmach został poświęcony przez pastora Graevego 10 VII 1894 r.²⁸ W budynku po szpitalu przy ul. Krzywej otwarto w październiku 1894 r. szkołę gospodarstwa domowego „Luisenheim”. Siostry, których wiek nie pozwalał już na posługę, mieszkały we wzniesionym w latach 1898–1899 u podnóża Domu Macierzystego domu „Elim”.

Rozbudowa kompleksu diakonijnego objęła również kościół zakładowy (*Anstaltskirche*). Położenie kamienia węgielnego pod jego budowę nastąpiło 10 VII 1894 r. Prace przebiegały bez większych trudności, o czym przełożona Domu Macierzystego Hedwig hr. von Stosch informowała wrocławskiego superintendenta w piśmie z 5 XI 1895 r.²⁹ Poświęcenie gotowego kościoła miało miejsce 14 XI 1895 r. W wydarzeniu wziął udział książę Albrecht von Preussen z Kamieńca Ząbkowickiego wraz z małżonką, co dodało z pewnością prestiżu uroczystości. Prowadzono wówczas kolektę na cel pokrycia kosztów budowy³⁰. Kościół został wzniesiony w stylu neogotyckim, na planie krzyża łacińskiego, z westwerkiem

²⁵ *Ibidem*, s. 18; „Siloah”, nr 1 z IV 1889, s. 4.

²⁶ Petran, *Erinnerungsblätter*, s. 231; *Die evangelische Diakonissenanstalt*, s. 18.

²⁷ „Siloah”, nr 6 z IX 1890, s. 4; nr 7 z XII 1890, s. 2–3.

²⁸ *Am Born der Heimat*, Hrsg. Heinrich Gabriel, Kamenz 1926, s. 76.

²⁹ AP Wr., ŚKE, sygn. VI/152.

³⁰ AP Wr., ŚKE, sygn. I/1739, *Fest Program zur Einweihung der Kirche der Diakonissenanstalt*.

zwieńczonym strzelistym hełmem. Prezbiterium przykrywało sklepienie żebrowe, nawę zaś dwuspadowy dach, opracowany od wewnątrz kunsztowną snycerką. Wyposażenie było dość skromne. Składały się na nie: neogotycki ołtarz główny z płótnem ukazującym Ukrzyżowanie Chrystusa, niewielka ambona z przedstawieniami Czterech Ewangelistów, dwa rzędy ławek oraz prospekt organowy. Instrument został zbudowany w świdnickim zakładzie Heinricha Schlaga i posiadał 10 głosów³¹. Wnętrze kościoła zdobiły polichromie, będące zapewne dziełem członka rodziny Krachwitz z Ząbkowic Śląskich. Witraże umieszczone w oknach prezbiterium przedstawiały sceny zaczerpnięte z Ewangelii, tj. *Chrystus wśród dzieci* oraz *Chrystus uzdrawiający chorego*. Na ścianach prezbiterium namalowano stylizowane wstęgi, na nich zaś tekst Ośmiu Błogosławieństw wygłoszonych przez Chrystusa podczas Kazania na Górze³². Zawarte w nich treści dobrze korespondują z ideą chrześcijańskiej diakonii. Nad łukiem tęczowym umieszczono zaś werset z Ewangelii św. Jana: „Ja jestem drogą i prawdą, i życiem. Nikt nie przychodzi do Ojca inaczej jak tylko przeze Mnie”³³. Na wieży kościoła zawieszono dzwon i zegar wykonany przez firmę A. Eppner & Co. ze Srebrnej Góry³⁴. W obszernym pomieszczeniu pod kościołem zlokalizowano ochronkę dla dzieci.

Na początku XX w. postanowiono wznieść skrzydło łączące nowo powstały kościół z Domem Macierzystym. Położenia kamienia węgielnego dokonał książę Friedrich Wilhelm von Preussen z Kamieńca Ząbkowickiego, pełniący wówczas urząd starosty ząbkowickiego. Poświęcenie gotowego budynku odbyło się 24 VIII 1909 r. W tym też roku wzniesiono neogotycką bramę wjazdową na teren domu od strony ul. Krzywej³⁵. Wcześniej, w 1901 r. zakupiono drugą plebanię „Sunen”, zaś w 1904 r. poświęcono przebudowany budynek domu opiekuńczego „Emmaus”. W 1911 r. poświęcono nowy budynek plebani „Sola FIDE” (ul. Armii Krajowej 48). Rok przed wybuchem I wojny światowej, w 1913 r. otwarto dom dla emerytowanych diakonis, który otrzymał nazwę „Prinz Albrechtshöhe”³⁶. Nie ulega

³¹ Wspomniane organy znajdują się dziś w kościele Miłosierdzia Bożego w Legionowie. Pisał już o nich Wolfgang Brylla: *Ząbkowicka zagadka*, „Sudety”, 2013, 1–2, s. 22–23.

³² Por. Pismo Święte, Ewangelia wg św. Mateusza 5,3–10.

³³ Por. *ibidem*, Ewangelia wg św. Jana 14,6. Projekt wystroju malarskiego kościoła zachował się w aktach wrocławskiego konsystorza ewangelickiego. Zob.: AP Wr., ŚKE, sygn. VI/152: Acta der Königl. Generalsuperintend. der Provinz Schlesien betreffend Einweihung von Kirchen, vol. III, von 1887–1900, s. 62.

³⁴ *A. Eppner & Co. Uhrenfabrikanten Breslau-Silberberg* [katalog], s. 37.

³⁵ *Die evangelische Diakonissenanstalt*, s. 30–31.

³⁶ *Ibidem*, s. 21–22.

wątpliwości, że przedstawione inwestycje należą do najważniejszych dokonanych przez Ewangelicki Zakład Diakonijny w Ząbkowicach Śląskich. Dały one podwaliny pod dalszy rozwój tej instytucji, ograniczony przez wybuch I wojny światowej i późniejszy kryzys.

Finansowanie działalności ząbkowickich diakonis, opierało się w znacznej mierze na zapisach fundacyjnych, poczynionych na ich rzecz przez przedstawicieli szlachty i arystokracji, jak również kupców i przedsiębiorców, oraz pochodziło z dobrowolnych datków i zbiórek przeprowadzanych na terenach parafii ewangelickich. Skrupulatne sprawozdania z ofiar pieniężnych, materialnych i żywnościowych, stanowiły za każdym razem ważną część rocznych sprawozdań, publikowanych przez zarząd Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach. Wspomnieć należy również, iż same diakonisy trudniły się uprawą roli oraz hodowlą zwierząt, która to odbywała się w przekazanych im gospodarstwach rolnych.

Pozamiejscowa działalność zakładu

Jak wspomniano już wcześniej, zasięg działalności Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego wykraczał daleko poza same Ząbkowice Śląskie i powiat ząbkowicki. Przyczyniły się do tego liczne fundacje i ofiary, składane na działalność charytatywną przez przedstawicieli szlachty i arystokracji. W przedmiotowym przypadku znacząca wydaje się postać wspomnianej już Marii von Kramsta (1848–1923), właścicielki pałacu w Morawie koło Strzegomia³⁷. Rozpoczęła ona współpracę z ząbkowickim Domem Macierzystym w 1879 r., zakładając w swoich dobrach stacje opiekuńcze prowadzone przez diakonisy. W niedługim czasie von Kramsta zaprzyjaźniła się z przełożoną domu ząbkowickiego Hedwig hr. von Stosch. Dzięki środkom przekazanych przez Marie von Kramsta wzniesiono w Opolnicy koło Barda dom „Hedwigshaus” (Opolnica 1), którego poświęcenie nastąpiło 11 VII 1895 r. W miesiącach letnich i jesiennych wynajmowały w nim pokoje nauczycielki, poza tym miejsce to – położone wśród lasów i gór – pełniło funkcję domu wypoczynkowego dla ząbkowickich diakonis. Przynależał do niego także mały obiekt określany jako „Wiesenhaus”, służący jako sala modlitw dla miejscowych ewangelików³⁸.

³⁷ Adalbert Hoffmann, *Marie von Kramsta*, [w:] *Schlesische Lebensbilder*, Bd. 2: *Schlesier des 18. und 19. Jahrhunderts*, Breslau 1926, s. 301–305.

³⁸ *Die evangelische Diakonissenanstalt*, s. 91.

Ząbkowicki zakład zarządzał m.in. kapitałem Fundacji Graevego, z którego finansowano wznoszenie domów dla ubogich rodzin. Z biegiem lat takie budynki powstały: w Ząbkowicach Śląskich w 1897 r. (ul. Legnicka), w Świebodzicach w 1900 r. (ul. Aleje Lipowe 1) i Jedlinie-Zdroju w 1902 r. (ul. Cementarna 4). Zasięg oddziaływania ząbkowickiego zakładu poszerzał się. W 1902 r. tamtejsze siostry rozpoczęły prace w domu starców i domu dziecka „Gottesgruss” w Kopańcu w powiecie jeleniogórskim (Kopaniec 40). Inny dom opieki prowadzony przez nie znajdował się w Kaczorowie w powiecie jaworskim. Został otwarty w 1911 r. i otrzymał nazwę „Emmastift” – na pamiątkę fundatorki Emmy Pattoss (ul. Kamiennogórska 9)³⁹.

Oprócz obiektów wzniesionych przez Ewangelicki Zakład Diakonijny ząbkowickie siostry pracowały w licznych stacjach diakonijnych, gdzie prowadziły ochronki dla dzieci, szkoły, lecznice. Służyły jako położne, opiekowały się chorymi i pomagały przy miejscowych parafiach ewangelickich. Często organizowały życie parafialne, prowadząc stowarzyszenia o charakterze religijnym i charytatywnym. Liczbę miejscowości na terenie rejencji wrocławskiej, legnickiej i opolskiej, gdzie w 1913 r. pracowały diakonisy, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 1. Liczba miejscowości, w których pracowały ząbkowickie diakonisy w 1913 r.

Powiat	Liczba miejscowości	Powiat	Liczba miejscowości
milicki	1	jaworski	6
jeleniogórski	13	dzierżoniowski	10
strzeliński	1	bolesławiecki	9
wałbrzyski	7	oleśnicki	3
średzki	14	ząbkowicki	15
kłodzki	2	świdnicki	19
wrocławski	7	lwówecki	4
wołowski	2	żagański	3
złotoryjski	1	polkowicki	4
nyski	1	prudnicki	2
nowosolski	2	Łącznie:	126

Źródło: 47. Jahresbericht über die Arbeit der Evangelischen Diakonissenanstalt und 53. Jahresbericht über das Waisen- und Rettungshaus Tabeenstift in Frankenstein in Schl. Pro 1912/1913, s. 36–53.

³⁹ *Ibidem*, s. 95–96.

***

W ciągu pierwszego półwiecza swojej działalności ząbkowickie siostry diakonisy rozwinęły swoją działalność na wielu płaszczyznach, realizując misję w sferze opiekuńczej, edukacyjnej i medycznej. Instytucje prowadzone przez siostry na terenie miasta, jak również daleko poza jego granicami, cieszyły się zaufaniem społecznym, stając się istotną częścią zaplecza socjalnego wielu miast i miejscowości. Pierwsza wojna światowa oderwała diakonisy od ich codziennych obowiązków, kierując je do służby w lazaretach. Następstwa wojennej zawieruchy, zwłaszcza problemy finansowe, spowodowały spowolnienie rozwoju Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego w Ząbkowicach Śląskich w okresie międzywojennym⁴⁰. Nie zmienia to faktu, że ząbkowicki zakład był jednym z najprężniej funkcjonujących tego typu instytucji charytatywnych i dobroczynnych na Śląsku.

SUMMARY

In 1859 in Ząbkowice Śląskie, Evangelical Tabitha Foundation was created, which was a forerunner of Evangelical Diaconal Institution. This establishment performed vital tasks involving care for the sick and poor. Its founder was the local minister Hermann Graeve. In 1866, he brought to Ząbkowice Śląskie evangelical female deacons, who took over the Institution. On the course of years not only in Ząbkowice Śląskie, but also in the whole Silesia, many institutions were established, i.e. orphanages, schools, kindergartens, and nurseries. Running them was entrusted to female deacons. The first head deacon of the Mother House of female deacons in Ząbkowice Śląskie was Hedwig countess von Stosch. By the beginning of World War I, a compound on present day Krzywa Street was erected, which housed accommodation for the female deacons and administrative base, as well as a spacious chapel.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Śląskich Konsystorz Ewangelicki, sygn. I/1739; VI/152; V/1273.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim

Akta miasta Ząbkowice Śląskich, sygn. 1.

A. Eppner & Co. Uhrenfabrikanten Breslau-Silberberg [katalog].

Allgemeine Grundsätze des Frankensteiner Diakonissen-Mutterhauses, betreffend die Arbeit der in der Gemeindepflege stehenden Diakonissen, [b.m.d.].

---

⁴⁰ *Das Mutterhaus „Frankenstein“ in Schlesien 1866. Das Mutterhaus in Wertheim am Main 1991*, Wertheim 1991, s. 7.

- Jahresbericht über die Arbeit der Evangelischen Diakonissenanstalt und 53. Jahresbericht über das Waisen- und Rettungshaus Tabeenstift in Frankenstein in Schl. Pro 1912/1913.*
- Statuten des Tabeen-Stifts zu Frankenstein*, Frankenstein [1860].
- „Amts-Blatt der Königlichen Regierung zu Liegnitz“ 1846.
- „Siloah. Blätter für Kinder, Armen und Krankenpflege aus den Evangelischen Diakonissenmutterhause zu Frankenstein in Schlesien“ 1889.
- Am Born der Heimat*, Hrsg. Heinrich Gabriel, Kamenz 1926.
- Aus der Arbeit der Inneren Mission in Schlesien. Bilder aus Anstaltsarbeit*, Breslau 1929.
- Błahut-Kowalczyk Aleksandra, *Ewangelickie diakonise w służbie chorym na Śląsku*, [w:] *Zgromadzenia zakonne w medycynie i farmacji na Śląsku i Zagłębiu*, red. Bożena Urbanek, Warszawa 2013, s. 159–173.
- Bruder Małgorzata, *Zaczęło się od Johanna Hessa... Krótki rys historii wrocławskiej diakonii do 1945 r.*, [w:] *Mieszczanstwo wrocławskie*, red. Halina Okólska, Wrocław 2003, s. 98–104.
- Brylla Wolfgang, *Ząbkowicka zagadka*, „Sudety”, 2013, 1–2, s. 22–23.
- Das Mutterhaus „Frankenstein” in Schlesien 1866. Das Mutterhaus in Wertheim am Main 1991*, Wertheim 1991.
- Die evangelische Diakonissenanstalt zu Frankenstein in Schlesien. Eine Geschichte in Bildern*, [b.m.] 1912.
- Die Macht der Nächstenliebe. Einhundertfünfzig Jahre Innere Mission und Diakonie 1848–1998*, Hrsg. Ursula Röper, Carola Jüllig, Stuttgart 1998.
- Dziedzic Marcin, *Budynki dawnych religijnych instytucji charytatywnych. Zespół dawnego Ewangelickiego Zakładu Diakonijnego*, [w:] *Ząbkowice opowieści*, cz. 2: *Zabytki Ząbkowice Śląskich*, Ząbkowice Śląskie 2000, s. 290–301.
- Graeve Hermann, *Kurze Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Frankenstein zur 100jährigen Jubelfeier der Gemeinde am 6. November 1892*, Frankenstein 1892.
- Hoffmann Adalbert, *Marie von Kramsta*, [w:] *Schlesische Lebensbilder*, Bd. 2: *Schlesier des 18. und 19. Jahrhunderts*, Breslau 1926, s. 301–305.
- Hutter-Wolandt Ulrich, *Hedwig Gräfin von Stosch – Die erste Oberin Diakonissenmutterhauses Frankenstein/ Schlesien von 1869 bis 1906*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte“, 88–89 (2009–2010), s. 199–208.
- Müller Konrad, *Vom Wirken der Inneren Mission in Schlesien*, [w:] *Das Evangelische Schlesien*, Bd. IV, Hrsg. Gerhard Hultsch, Ulm 1957, s. 7–45.
- Petran Ernst, *Erinnerungsblätter aus den ersten Jahrzehnten der Geschichte des Diakonissenmutterhauses zu Frankenstein: zur Feier des 50 jährigen Jubiläums den 7. Mai 1916*, [b.m.] 1916.
- Schäfer Gerhard K., Herrmann Volker, *Geschichtliche Entwicklungen der Diakonie*, [w:] *Diakonisches Kompendium*, Hrsg. Günther Ruddat, Gerhard K. Schäfer, Göttingen 2005, s. 36–67.

- Schott Christian-Erdmann, *Auf dem Weg zu einer neuen Kirche. Die Innere Mission in Schlesien von den Anfängen bis 1900*, „Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte“, 88–89 (2009–2010), s. 129–141.
- Schott Christian-Erdmann, *Die Anfänge der Diakonie im Schlesien des 19. Jahrhunderts*, [w:] *Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte*, Folge 5: *Die Anfänge der Diakonie im östlichen Europa*, Münster 2002, s. 68–75.
- Schüßler Walther, *Die ehemals schlesischen Diakonissenmutterhäuser*, [w:] *Das Evangelische Schlesien*, Bd. IV, Hrsg. Gerhard Hultsch, Ulm 1957, s. 46–47.

O AUTORZE

Kamil Pawłowski ukończył kierunek Dziedzictwo Kultury Materialnej – ochrona, promocja, gospodarowanie, jak również kierunek historia w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. W 2017 r. otrzymał „Diamentowy Grant” na realizację rozprawy doktorskiej. Jest autorem publikacji i artykułów o charakterze naukowym i popularnonaukowym, poświęconym historii, zabytkom i kulturze ziemi ząbkowickiej. Jego zainteresowania badawcze oscylują wokół tematyki historii Kościoła, jak również historii społeczno-gospodarczej Śląska w XIX i początkach XX w. Adres mailowy: pawlowski.cieplowody@gmail.com

